

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԻ ՀԱՇՎԱՌՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

ԱՐՄԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, ՎԱԼԵՐԻ ՄԻՐՉՈՅԱՆ

Հատկապես 20-րդ դարի վերջից ժամանակակից տնտեսագիտական մտքի զարգացմանը բնորոշ է տնտեսական իրողությունների բացատրման տարբեր հայեցակարգերի համադրման (սինթեզի) միտումը, խոսվում է նույնիսկ «նոր նորդասական սինթեզի» և նույնիսկ «նոր նորդասական սինթեզ – 2-ի» մասին¹: Ընդ որում, այդ համադրման բովանդակության վերլուծությունը բացահայտում է վարքաբանական տեսության յուրատեսակ տեղաշարժը տեսական մտքի «ծայրագավառից» դեպի կենտրոն, ավելին՝ նշմարվում է փորձ՝ հաղթահարելու «նոր քեյնսականների» հայեցակարգի որոշակի սահմանափակումները հատկապես վարքաբանական հայեցակարգի հետ համադրելիս²:

Ինչպես հայտնի է, տնտեսագիտական վերլուծության առանցքը տնտեսական հարաբերություններն են, որոնց գործառության և զարգացման մեջ տարաբնույթ, այդ թվում՝ հոգեբանական դերակատարում ունեն գանազան գործոններ: Տնտեսական հարաբերությունները ի վերջո հիմնվում են միջանձնային փոխհարաբերությունների վրա, ուստի մարդկանց ակնկալիքները, պահանջումները, ձգտումները, նպատակադրումները, արժեքային համակարգը, միմյանց միջև տարատեսակ գործարքներ կատարելիս նրանց փոխադարձ ընկալումը և դիրքորոշումը, այս կամ այն քայլն անելու վերաբերյալ որոշում կայացնելու ընթացքը և հոգեբանական, բարոյական, սոցիալ-հոգեբանական բնույթի բազում այլ իրողություններ (որոնց հավաքականությունն էլ հենց անվանում ենք «տնտեսության հոգեբանական գործոն») ուղղակիորեն կամ միջնորդավորված ազդում են տնտեսական կյանքի վրա և արտացոլվում հասարակական գիտակցության մեջ՝ առտնին պատկերացու-

¹ Տե՛ս **Вудворд М.** Сближение взглядов в макроэкономике: элементы нового синтеза // Вопросы экономики. 2010, № 10, էջ 17–30, **Рабин М.** Интеграция ограниченной рациональности в экономическую науку // Вопросы экономики. 2014, № 5, էջ 45–65:

² Տե՛ս **Оверлоф Дж., Шиллер Р.** Spiritus Animalis, или Как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма / Пер. с англ., М.: Юнайтед Пресс, 2010, **О. Антипина**, Экономическая теория счастья как направление научных исследований // Вопросы экономики. 2012, № 2, էջ 94–107, **Никифоров А., Антипина О.** Поведенческая макроэкономика: на пути к новому синтезу? // Вопросы экономики. 2016, № 12, էջ 88–103, **А. Rubinstein**, Is It «Economics and Psychology»? The Case of Hyperbolic Discounting // International Economic Review, Vol. 4, № 44, էջ 1207–1216:

մից և ողջախոհության սահմաններում կատարված ընդհանրացումներից մինչև տեսական համընդգրկուն հայեցակարգեր: Թե որքանով է հոգեբանական գործոնը կարևոր, կարող ենք հասկանալ թեկուզ ամենապարզ մի օրինակով՝ «արտադրող – սպառող» փոխհարաբերության փոփոխությամբ: Եթե ավանդական հասարակությունում, ինչպես նաև «անցումային» հասարակության առաջին փուլում գնորդն ապրանք «հայթայթելու» խնդիր ուներ (գնորդը կախման մեջ էր արտադրողից), իսկ տարբեր արտադրողների թողարկած նույնաբնույթ ապրանքներն էլ իրարից էապես չէին տարբերվում, ապա ներկայումս նույնիսկ միատեսակ ապրանքախմբում դժվար է գտնել ամբողջովին միանման ապրանքներ: Սա նշանակում է, որ ոչ թե սոսկ ընդլայնվել է, այլ որակապես փոխվել է տնտեսական բնույթի այս կամ այն քայլի ընտրության վրա գնորդի (սպառողի) հոգեբանական ազդեցության հնարավորությունը: Վերջինս փոքրածավալ էր ավանդական հասարակությունում, ինչը ամենին չի նշանակում, թե Հին Արևելքում, անտիկ աշխարհում տնտեսական հարաբերությունները կարգավորելիս չեն կիրառվել հոգեբանական ազդեցության հնարքներ: Ավելին, կառավարման այդ հնարքները կիրառական կարող են լինել նաև մեր օրերում³: Դիցուք, հին հույն փիլիսոփա Էպիկուրը օբյեկտիվ իրականության ճանաչողության «թյուրիմացությունները» մեկնաբանում էր որպես սուբյեկտիվ հույզերի առաջացման հետևանք: Նա կողմնակից էր այն մոտեցման, որ մարդը պետք է ազատվի սոցիալությունից ու նախապաշարումներից, տարաբնույթ վախերից. առանց դրա Էպիկուրը բացառում էր աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը, գերագույն բավականության հոգեվիճակի «վայելումը», ուստի և խրախուսում էր վարքագծային ավանդական հարմարվողականությունը⁴: Անտիկ ժամանակաշրջանի մեկ այլ մտածող՝ Լ. Կոլումբելան, ստրկատերերին կոչ էր անում հաճախակի լինել իրենց պատկանող արտադրություններում, որպեսզի ստրուկներն ավելի զգոն ու աշխատասեր լինեն, հակառակ դեպքում այդ արտադրությունները գերադասելի է վարձով տրամադրել⁵:

Այս բնույթի դիտարկումներին և ծավալուն հետազոտություններին կարևոր նշանակություն սկսեցին տալ 18-րդ դարի վերջից – 19-րդ դարի սկզբից՝ արդյունաբերական հասարակարգի ձևավորմամբ ու զարգաց-

³ Երբ անդրադառնում ենք մարդկային մտքի պատմությանը՝ Պլատոնից սկսած, ապա համոզվում ենք, որ շուրջ 2500 տարվա վաղեմության դիտարկումները արդիական հնչեղություն ունեն, ինչը վկայությունն է այն բանի, որ հանրային կյանքի կառավարման հիմնախնդիրների էությունը սկզբունքորեն նույնն է եղել բոլոր ժամանակներում, իսկ տարբերությունները վերաբերում են այս կամ այն խնդրի լուծման պատմականորեն որոշակի ձևերին, և որ անցյալի իմացությունը պիտանի է նաև այսօր՝ թեկուզ «հեծանիվ հորինելուց» խուսափելու համար (տե՛ս **Վ. Միրզոյան**, Կառավարման փիլիսոփայություն, Եր., ՎՄՎ-Պրինտ, 2015):

⁴ Տե՛ս **Ա. Մարտիրոսյան**, Տնտեսագիտական մտքի պատմություն, Եր., Ոսկան Երևանցի, 2005, էջ 42:

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 44:

մամբ, քանի որ բազմապատիկ աճ գրանցվեց սպառողական (Անգլիայում ջուլիակագործությունում աշխատանքի արտադրողականությունը աճեց ավելի քան 40 անգամ), ներդրումային ապրանքների (ԱՄՆ-ում ածխի արդյունահանումը ընդլայնվեց ավելի քան 17 անգամ, նավթինը՝ 76 անգամ և այլն) արտադրությունում⁶: Արդյունաբերական հասարակարգի ձևավորմամբ տնտեսագիտական մտածողության մեջ կարևոր տեղ տրվեց իրացման հիմնախնդիրների ուսումնասիրությանը: Ձևավորվեցին Թոմաս Մալթուսի իրացման տեսությունը⁷, սահմանային օգտակարության տեսությունը⁸ և այլ ուսմունքներ⁹:

Ներկայումս հոգեբանական գործոնի՝ որպես հաստատութենական (ինստիտուցիոնալ) կառույցի կարևոր բաղադրիչի ազդեցությունը հաշվի է առնվում ինչպես միկրոտնտեսագիտական, այնպես էլ մակրոտնտեսագիտական վերլուծություններում: Մեջբերենք ուշագրավ մի դիտարկում տնտեսագիտության ասպարեզում հոգեբանական արգասավոր ներդրում կատարելու համար 2002 թ. Նոբելյան մրցանակ ստացած Դենիել Բանմենից. «Այն ձեռնարկատերերը, որոնք ոտնահարում են արդարության պահանջները, պատժվում են արտադրողականության անկմամբ, իսկ այն վաճառականները, որոնք չեն հրաժարվում անարդարացի գների քաղաքականությունից, հայտնվում են վաճառքի ծավալների նվազման խնդրի առջև»¹⁰:

Սույն հոդվածում կփորձենք առավել ընդհանրացված ձևով դասակարգել հաստատութենական այն փոխառնչությունները, որոնք տնտեսական նշանակությամբ ու հոգեբանական մեկնակերպով կարևորվել են տնտեսագիտական մտքի զարգացման ընթացքում:

Հանրային կյանքում սոցիալական զանազան շերտերի գոյության և գործունեության փոխառնչությունների հնագույն մեխանիզմը եղել են ա-

⁶ Տե՛ս «История мировой экономики». Учебник для вузов / Под ред. Г. Б. Поляка, А. Н. Марковой. М.: Юнити, 2002, էջ 481–486, Լ. Անանյան, Լ. Պետրոսյան, Տնտեսական պատմություն, Եր., Տնտեսագետ, 2005, էջ 86–89, 95–98, 105, Մ. Եղիազարյան, Լ. Խաչատրյան, Ա. Մարտիրոսյան, Ա. Հակոբջանյան, Ա. Խանդավիրյան, Տնտեսական պատմություն, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 64–72: Այնուամենայնիվ տնտեսագիտական մտածողության մեջ էական տեղ է տրվում իրացման հիմնախնդիրների ուսումնասիրությանը, որի բաղկացուցիչ մասն են հոգեբանական գործոնի արժևորումը, դերի ու ինստիտուցիոնալ ազդեցության հստակեցումը (տե՛ս **Посыпанова О.** Экономическая психология: Психологические аспекты поведения потребителей. Калуга, Изд-во КГУ им. К. Э. Циолковского, 2012, **А. Фенько,** Люди и деньги: Очерки психологии потребления. М.: Класс, 2005, **О. Волкова,** Прозрачность, подотчетность и доверие в обществе // Вопросы экономики. 2015, № 2, էջ 141–148).

⁷ Տե՛ս **Գ. Գալստյան, Ա. Մարտիրոսյան, Կ. Ավետիսյան, Մ. Եղիազարյան, Ա. Հակոբջանյան, Հ. Մարգարյան, Ա. Ներսիսյան,** Տնտեսագիտական մտքի պատմություն, Եր., Աստղիկ, 2009, էջ 81–83:

⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 124–129:

⁹ Այս ուղղությամբ ձեռքբերումները կիրառվեցին արտադրության կազմակերպման բնագավառում ԱՄՆ-ում, Ճապոնիայում՝ ֆորդիզմը, տոյոտիզմը և այլն, հիմնված ինչպես անհատի, այնպես էլ կոլեկտիվի հոգեբանական առանձնահատկությունների հաշվառման վրա:

¹⁰ **D. Kahneman,** Thinking, Fast and Slow. London: Penguin books, 2012, p. 308.

վանդույթները: Սրանք երկար դարեր իշխել են հատկապես մինչպետական կառավարման համակարգերում, ունեցել են տնտեսական որոշակի ազդեցություն և արտացոլվել են հասարակական գիտակցության մեջ՝ տնտեսական կյանքին առնչվող կցկտուր պատկերացումներից սկսած մինչև տնտեսական հարաբերությունների տեսական իմաստավորման առաջին փորձերը:

Արդ, ավանդույթային բնույթի հաստատութենական փոխառնչության տնտեսական հնարավոր ազդեցության առաջին տեսակը հանրային դիրքի և տնտեսական գործառույթների ժառանգաբար փոխանցումն է: Սրա հետևանքը երկու իրողություն է. նախ՝ առանձին հասարակական գործառույթների ամրակցումը որոշակի խմբի, որից էլ ածանցյալ է տնտեսական ռեսուրսների սեփականատիրությունը, ապա՝ առանձին ընտանիքների սեփականատիրության տարածումը ռեսուրսների նկատմամբ, ուստի և հանրային կյանքի կարգավորման գործառույթներն են ածանցյալ դառնում սեփականատիրությունից:

Երկրորդ տեսակին բնորոշ է գիտական մտքի զարգացումը իշխող գաղափարախոսության և ավանդական գործոնների համակարգում: Ամբողջ տնտեսության և դրա առանձին ճյուղերի սահմանային վերլուծությունն ամրագրված է ոչ միայն առակներում, ավանդապատումներում, այլև փիլիսոփայական, քաղաքագիտական և այլ գիտություններում: Տարբերակվում են «էկոնոմիկա» և «խրեմատիստիկա» հասկացությունները, առաջինը՝ որպես բարիքների, մարդու պահանջումների համար սպառողական առարկաների արտադրության մասին գիտություն, երկրորդը՝ հարստացման, փող և գույք կուտակելու: Շարադրվում են մատերիալիզմի և իդեալիզմի տեսական հիմնական դրույթները:

Երրորդ տեսակի համար առավել բնորոշ պիտի համարել «ծախքեր – արդյունք» հիմնախնդրի ձևակերպումը վարքագծային հարմարվողականության շրջանակներում: Անտիկ պոլիսի զարգացման և դասական ստրկատիրության ծաղկման ժամանակաշրջանում տնտեսագիտական միտքը ձևակերպում է տնտեսությունների ռացիոնալ կազմակերպման և արդյունավետության հիմնահարցը «ծախսեր–արդյունք» տեսանկյունից: Մասնավորապես ձևակերպվում է արժեքի, գնի հիմնախնդիրը (ինչպես օգտակարության սուբյեկտիվ ընկալմամբ, այնպես էլ աշխատանքային ծախսումների միջոցով), դիտարկվում են փողի գործառույթները, սահմանվում է աշխատանքի բաժանման, նորմավորման միջոցառումների համակարգը, ներդրվում է կոլոնային հողօգտագործման գաղափարը:

Չորրորդ տեսակը բնորոշվում է մի կողմից՝ կրոնական՝ սքոլաստիկ կանոնականության հիմնարար սկզբունքների ֆետիշացմամբ, մյուս կողմից՝ երևույթների զուտ մտահայեցողական-մետաֆիզիկական մեկնաբանությամբ: Այստեղ հաստատութենական փոխառնչությունների սոցիալ-հոգեբանական անդրադարձումներից կարող ենք նշել առևտրական հարաբերությունների, արհեստների թույլ զարգացման պայմաններում փո-

դի ձեռքբերման և հարստության ֆեոդալական ֆենոմենի սահմանումը: Որքան թույլ էր զարգացած ապրանքաշրջանառությունը, այնքան փոքր դիտվում էր որպես համընդհանուր հարստություն՝ ի տարբերություն հարստության նյութական տեսակի. հարստության սպառումն ավելի էր բարձրացնում մարդու հանրային կարգավիճակը, քան արտադրական նպատակներով նույն հարստության օգտագործումը: Հստակեցվում են սեփականության ձեռքբերման ուղիները, աշխարհիկ և հոգևոր կալվածատեր խավերի ձևավորումը: Հողակախյալ գյուղացիների ինստիտուտի ձևավորումն ապահովում է աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը, աշխատանքի բնականոն վերարտադրության հիմքերի ձևավորումը և արտատնտեսական հարկադրանքի դերի կրճատումը: Հավելենք տնտեսագիտական մտքի շփումն անտիկ ժամանակաշրջանի ձեռքբերումներին՝ պայմանավորված ինչպես բնատնտեսական հարաբերությունների գերիշխանությամբ, այնպես էլ ստրկատիրական և ճորտատիրական հարաբերությունների միջև ընդհանրություններով: Ընդլայնվում են հասարակության մեկնաբանության սահմանները՝ որպես միասնական օրգանական համակարգի, իսկ դասային կառուցվածքը համարվում է ի վերուստ սահմանված կարգ, ինչով փաստորեն մերժվում է սոցիալական հավասարության սկզբունքը: Տեսական մտքում տեղի է ունենում հասարակական բարօրության ապահովման հարցում բնատնտեսական հարաբերությունների ֆետիշացում: Շարադրվում է արդարացի գների և փողի անվանական տեսությունը: Ընդունելություն են գտնում երկակի ճշմարտության սկզբունքը և ռիսկի փոխհատուցման դիմաց շահույթի ստացումը:

Մենք դիտարկեցինք հաստատութենական փոխառնչության այն տեսակները և դրանց տնտեսական ազդեցության այն հնարավորությունները, որոնք բնորոշ են մինչպետական շրջանին, ավանդույթների գերիշխանության պայմաններին: Անցնենք պետականության պայմաններում հաստատութենական փոխառնչությունների պարզաբանմանը և դրանց անդրադարձին տնտեսագիտական պատկերացումների և հայեցակարգերի զարգացման վրա: Սույն հոդվածի սահմաններում հնարավոր չէ անդրադառնալ պետության ծագման տեսություններին, բավարարվենք նշելով, որ այդ սոցիալական նորագոյացությունն արգասիքն էր նախնադարյան-համայնական հասարակարգի գործառության ներքին տրամաբանության, մասնավորապես՝ երբ հանրության ներսում իրողություն դարձավ գույքային անհավասարությունը, խորացավ սոցիալական շերտավորումը, ակնհայտ դարձավ նաև, որ ցեղատոհմային կառավարման համակարգն արդեն չի համապատասխանում փոփոխված տնտեսական հարաբերություններին: Մի խոսքով, պետությունը ծագել է մասնավոր սեփականատիրության հարաբերություններն ամրագրելու և տնտեսական կյանքը կարգավորելու համար:

Նախ ասենք, որ ո՛չ հինգ հազար տարի առաջ, ո՛չ էլ այժմ ավանդույթների հաստատութենական-կարգավորիչ դերը բնավ էլ չի վերացել: Ավելին՝ չի կարելի թերագնահատել ավանդույթներից բխող սոցիալ-հոգեբանական նորմերի գործադրումը տնտեսական հարաբերությունների կարգավորման մեջ: Բավարարվենք միայն հայոց առածանու վկայակոչմամբ. որքա՛ն ներուժ կա այստեղ, և որքա՛ն վատ ենք գործադրում այն իրական կյանքում: Այսպես, գործարար կյանքի կազմակերպման մեջ մի թե չարժե օգտագործել թեկուզ հետևյալ առածների և ասացվածքների վարքակարգավորիչ ազդեցությունը. «Շանը որ գոռով որսի տանեն՝ շուռ կգա տիրոջը կկծի», «Քիչ բարձի՝ շուտ դարձի», «Օախողին մեկ աչքը բավ է, առնողին հազարն ալ քիչ է», «Մեկ ոչխարեն երկու մորթի չի լինի», «Քիչեն որ չկշտանաս, շատեն չես կշտանա», «Թանկից էժանը չկա» և այլն¹¹: Եթե ընթերցողին թվում է, թե սա ավելորդ բան է, խորհուրդ կտայինք կարդալ ժամանակակից մենեջմենթի առաջատար տեսաբաններին և հաջողակ գործարարներին, որոնք խիստ կարևորում են առածների, ասացվածքների, փորձառություն բռնած ասույթների, իմաստուն մարդկանց խորհուրդների մոտիվացիոն ներուժի գործադրումը: Վերջապես, կան ազգեր, որոնք արդեն անում են դա. գործարար կյանքի փաստացի կարգավորման հիմքում դնում են հենց իրենց ազգամշակութային հնավանդ ասույթները, պատկերացումները, ավանդույթները և այլն¹²:

Արդ խոսենք պետության օրոք հաստատութենական փոխառնչությունների և տնտեսագիտական պատկերացումների և հայեցակարգերի վրա դրանց անդրադարձի մասին: Ակնհայտ է, որ պետության առկայությամբ ամենակարևորն են պետական շահի գիտակցումը և անորոշության մթնոլորտի փարատումը: Տնտեսական ազդեցության առումով սրանց վերագրում ենք մերկանտիլիզմի ձևավորումը և քաղաքատնտեսություն գիտակարգի սահմանումը, պետական շահի ընկալումը դառնում է տնտեսական գործունեության դրդապատճառ, նաև կատարվում են մակրոտնտեսական մոտեցումների ձևավորման փորձեր: Սոցիալ-հոգեբանական արձագանքը գտնում ենք տնտեսական մտքի և տնտեսավարման պրակտիկայի հետևյալ փոփոխություններում.

- Տնտեսական հարաբերությունների, միջազգային առևտրատնտեսական գործակցության դիտարկումը որպես զրո գումարով խաղ: Պետության ձևավորման և տնտեսական անվտանգության միջոցառումների սահմանումը: Արտահանման խրախուսումը, ներկրման արգելքների ընդունումը: Պետական հովանավորչության և ներկրումը փոխարինելու քաղաքականության իրականացումը: Ոսկու և արծաթի կուտակումը, ներդրման ուղղությունների դիտարկումը:

¹¹ Հայոց առածանու զուգահեռների քննարկումը օտարալեզու առածների և ասացվածքների հետ տե՛ս Վ. Միրզոյան, Առածանին՝ վարքականոն, Եր., ՎՄՎ-Պրինտ, 2012:

¹² Տե՛ս П. Люкисон, М. Абрамович, Бизнес по-еврейски: золотые правила и секреты успеха. 2-е изд., Ростов н/Дону: Феникс, 2009:

- Տնտեսական համակարգը դիտվում է անկատար, եթե դրանում տնտեսական հավասարակշռությունը կարող է հաստատվել թերզբաղվածության և երբեմն էլ լրիվ զբաղվածության պայմաններում: Ուստի պետության միջամտությամբ փորձ է արվում ապահովել տնտեսական հավասարակշռության դասական սկզբունքի կենսունակությունը: Բաշխվող եկամտի մեծությունը փոփոխական է՝ կախված բազմաթիվ գործոններից, ուստի տնտեսագիտությունը պետք է զբաղվի այդ գումարի մեծությունը որոշող գործոնների ուսումնասիրությամբ:

- Աշխատավարձի մեծության ճկունությունը հոգեբանորեն դիտվում է աշխատանքի որակի տատանման վրա ազդող գործոն: Ուստի առաջարկվում է աշխատավարձի բարձրացում՝ թեկուզ և գնաճից ցածր «մակարդակով», քան աշխատավարձի նվազեցում նույնիսկ գնողունակության բարձրացման պայմաններում: «Պահանջարկն է ձևավորում առաջարկը» բանաձևի և արդյունավետ պահանջարկի հասկացության սահմանում: Փողային գործոնի ազդեցության հնարավորություն մարդու տնտեսական վարքագծի, ընտրության, ազգային եկամտի, գործարարակտիվության, զբաղվածության և ընդհանրապես տնտեսության վրա: Հոգեբանական հիմնական օրենքի սահմանում, եկամուտների վերաբաշխում:

Այնուհետև պետության զարգացման շնորհիվ հաստատութենական փոխառնչություն է դառնում բուն տնտեսության ինքնակարգավորման հատկությունը՝ տնտեսական ազատականացումը («laissez faire»-ի սկզբունքը): Սրա տնտեսական ազդեցության շրջանակներում տեղի են ունենում դասական քաղաքատնտեսության և ռեսուրսների, ապրանքների անխոչընդոտ ներհոսքի ու արտահոսքի պայմանների ձևավորումը, ինչպես նաև անձնական շահի առավելագույն բավարարումը որպես տնտեսական գործունեության դրդապատճառ: Տնտեսագիտական մտքի և տնտեսավարման պրակտիկայի փոփոխություններն են.

- Տնտեսական գիտության տարանջատումը գիտական մյուս բնագավառներից:

- Արտադրության կազմակերպման, զարգացման հիմնահարցերի կարևորումը քաղաքատնտեսության շրջանակներում:

- Շահութաբերության անկման և մանուֆակտուրայում աշխատանքի բաժանման հիմնախնդիրների կարևորումը: Աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման և գիտատեխնիկական նորարարությունների ներդրման ազդեցությունը աշխատավարձի բարձրացման, բնակչության վերարտադրության տեմպերի վրա:

- Արժեքի ծախսային և սահմանային օգտակարության տեսությունները, արտադրողական և անարտադրողական աշխատանքի մեկնաբանությունները: Տնտեսական աճի, եկամուտների բաշխման հիմնախնդիրների ուսումնասիրությունը: Աշխատավարձի, գների, բանկային տոկոսադրույքի ճկուն համակարգ ստեղծելը:

- Տնտեսավարող սուբյեկտի բանականության կանխավարկածի, Գ. Գոսենի առաջին և երկրորդ օրենքների սահմանումը: Արտադրության և բաշխման օրինաչափությունների դուրսբերումը: Կապիտալիզմի ճակատագրի և մարդկության ապագայի մասին մտահոգությունը:

Պետության բարգավաճմանը, կարգավորիչ հնարավորությունների ընդլայնմանը զուգահեռ՝ հաստատութենական հաջորդ փոխառնչություն են դառնում համընդհանուր հավասարության և արտադրության գործոնների հասարակական օգտագործման հնարավորությունները: Տնտեսական ազդեցությունը փոխօգնության «մթնոլորտի» և հասարակական շահի բավարարման գաղափարի արմատավորումն է: Մրա սոցիալ-հոգեբանական անդրադարձը տեսնում ենք հումանիտար մտքի և տնտեսագիտական հայեցակարգերի հետևյալ երևույթներում.

- ✓ Պլատոնական կոմունիզմ. տարածվում է հասարակության վերնախավի՝ կառավարիչների, բարձրաստիճան զինվորականների, փիլիսոփաների վրա:

- ✓ Քրիստոնեական կոմունիզմ. վերաբերում է ողջ հասարակությանը՝ տնտեսական ռեսուրսների հասարակական օգտագործմանը, կոլեկտիվ սպառմանը:

- ✓ Փոխօգնության և համագործակցության միջավայրի ձևավորում: Տնտեսագիտական մտածողությունը ուտոպիական գաղափարաբանության մասնիկն է և ունի կյանքի ճանաչողական ուղղվածություն, այնուհետ նախանշվում են գործնական արդյունավետ կիրառությունները, իսկ ուտոպիական մտածողությունը՝ ճանաչողական, վերլուծական փուլը համարում է անցած և առաջարկում գործնական լուծումներ:

Հետագայում ազգային պետությունների կայացմամբ հաստատութենական փոխառնչության դերը ստանձնում է ազգային շահի ըմբռնումը՝ որպես տնտեսական գործունեության դրդապատճառ, հասարակության անդամների յուրատեսակ «արտադրական դաստիարակություն»: Մրա տնտեսական ազդեցությունը ներառում է ինչպես ազգային գաղափարախոսությանը հավակնող հայեցակարգերը, այնպես էլ իրավական դաշտը: Սոցիալ-հոգեբանական և տեսական արձագանքները հետևյալն են.

- Ազատ առևտրի կազմակերպման գաղափարին հակադրում են թույլ զարգացած երկրների համար առավել կարևոր ազգի կողմից «արտադրական դաստիարակության» գաղափարը:

- Ազգությունը դիտվում է որպես միջին օղակ անհատի ու հասարակության միջև:

- Պատմական դպրոցի ներկայացուցիչները ներմտության և դիտարկումների նշանակության թերագնահատման համար քննադատում են «անհատականացված» տեսությունները:

- Տնտեսությունը դիտարկվում է ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև բնաաշխարհագրական, ազգային, պատմական և ոչ տնտեսական այլ նախադրյալների ազդեցության հաշվառմամբ:

- Քաղաքատնտեսությունում կարևորվում է վերլուծության պատմական մեթոդի կիրառությունը: Քաղաքատնտեսությունը բնորոշվում է որպես ազգային գիտություն: Տնտեսական բնույթի հետազոտություններում, «ամբողջական թողարկում», «ամբողջական եկամուտ», «ամբողջական արտադրանք» հասկացություններին զուգահեռ, լայնորեն կիրառվում են «ազգային տնտեսություն», «ազգային շահեր», «ազգային արտադրանք», «ազգային եկամուտ» տերմինները:

- Տարանջատվում են անձնական ու հասարակական շահերը, որոնց միջև որպես կապող օղակ են դիտվում ազգային շահերի յուրօրինակ դրսևորումները:

- Զարգացող երկրների համար անտեսվում է տնտեսության ազատականացման մոդելի կառուցողական նշանակությունը:

- Տնտեսական քաղաքականության մշակման պարագայում կարևորվում են անցյալի ու ներկայի փոխառնչման հիմնահարցերը, ինչպես նաև բնաաշխարհագրական, քաղաքական, ազգային, պատմական ու մի շարք այլ բնույթի գործոնների դերը:

- Տնտեսական և ոչ տնտեսական գործոնների ազդեցությամբ փոփոխության են ենթարկվում տնտեսությունում դրսևորվող օրինաչափությունները: Ըստ դասական տնտեսագիտության հիմնարար տրամաբանության՝ որքան բարձր է հասարակությունում արտադրողական ուժերի զարգացածության աստիճանը, այնքան մեծ կլինեն սոցիալական ապահովվածության երաշխիքները: Գիտության և տեխնիկայի, մշակույթի (արվեստի) զարգացածության աստիճանն աճանցյալ է համարվում տնտեսության զարգացածության մակարդակից: Պատմական դպրոցի ներկայացուցիչները, վերոնշյալ գործոնները դիտարկելով հիմնականում փոխառնչելի մակարդակում, տնտեսության զարգացումն աճանցում են մնացած ոլորտների զարգացման մակարդակից:

Որպես հաստատութենական փոխառնչության հաջորդ տեսակ մենք դիտարկում ենք հանրային մտածողության մեջ արմատավորված բանականության կանխավարկածը և, որքան էլ պարադոքսալ է թվում, դրանցից շեղվող վարքագիծը: Պատահական չէ, որ տնտեսավարման մեջ սրա համարժեքը ապագայի անորոշությունն է, հաստատութենական կարգի դրական և բացասական սպասումները: Համապատասխան արձագանքը հետևյալն է.

- Տնտեսական սպասումների, բնակչության երջանկության, երկրի տնտեսական բարգավաճման համաթիվը:

- Վիճակագրական, հարմարվողական, բանական սպասումները և դրանց նշանակությունը տնտեսությունում: Ըստ էության, դասական տեսությունում տարատեսակ սպասումներից գրեթե չի փոխվում տնտեսավարող սուբյեկտի տնտեսական վարքագիծը, քանի որ լիարժեքորեն կյանքի է կոչվում տնտեսավարող սուբյեկտի բանականության կանխավարկածը:

- Գործնականում եկամտահարկի, ավանդի դիմաց վճարվող տոկոսագումարի, ապրանքների գների փոփոխության և մի շարք այլ սպասումներ կարող են հանգեցնել սպառման մեծության փոփոխությունների:

- Փողի իրական և անվանական տոկոսադրույքի, շահութաբերության, քաղաքական դաշտում ուժերի հարաբերակցության, հարկային դրույքաչափերի փոփոխության և մի շարք այլ սպասումներ կարող են ազդել իրականացվող ներդրումների ծավալի և ընդհանրապես արտադրողի, վաճառողի տնտեսական վարքագծի վրա:

- Հանրության կյանքը միասնականացնող հաստատութենական փոխառնչության մյուս տեսակը տնտեսությունում փողի դերի հոգեբանական ընկալումն է, վերջինիս համապատասխան՝ մոնետար քաղաքականությունը և փողային գործոնի մեկնաբանումները: Մոցիալ-հոգեբանական և հայեցակարգային բնույթի փոփոխությունները հետևյալն են.

- Փողի գնողունակության սահմանումը «անվանական տեսության» շրջանակներում:

- Փողի գնողունակության որոշումը քանակական տեսության շրջանակներում:

- Փողի իրականացրած գործառույթներից զատ՝ պաշտոնապես ճանաչումն ու հանրային ընկալումը:

- Տնտեսությունում փողի դերի կարևորման և «միայն փողի նշանակության» ընդունման բանավեճեր:

- Փողի պահանջարկի գործառույթի կայունությունը և կարևորությունը:

- Փողի քանակական աճի և անվանական ու իրական եկամտի փոփոխության փոխառնչությունները:

- Փողի զանգվածի փոփոխությունից վեցից ինը ամիս անց փոփոխության է ենթարկվում անվանական եկամտի մեծությունը: Փողի քանակության աճի գերազանցումը արտադրության ծավալի իրական աճի համեմատ հանգեցնում է գնաճային դրսևորումների: Փողի զանգվածի փոփոխության ազդեցության փոխանցումային մեխանիզմը:

- Փողի շրջապտույտի արագության փոփոխությունը՝ որպես տնտեսությունում առկա սպասումների արտահայտություն:

- Վերջապես, եթե խոսենք հաստատութենական փոխառնչության արդի տեսակի մասին, ապա դա, իհարկե, տնտեսական վարքագծի ներդրոտնտեսագիտական «կողմերի» կարևորության խորացող ըմբռնումն է, ինչի առավել հզոր ազդակը մարդու մտածողության էության և տնտեսական օրինաչափությունների բացատրության հրամայականն է: Տեսական մտքի և տնտեսավարողների հոգեբանության վրա ազդեցությունները հետևյալներն են.

- Գնորդի, սպառողի և արտադրողի, վաճառողի ինքնուրույնության կանխավարկածների համատեղ քննարկումը, ազդեցության ձևաչափի և փոխազդեցության հնարավորությունների բացահայտումը:

- Տնտեսագիտական հետազոտությունների առարկայի և վերլուծությունների մեթոդաբանության ընդլայնումը: Փորձարարական մեթոդաբանության կիրառության սահմանների ընդլայնումը տեխնիկական սարքերի կիրառությամբ: Տնտեսագիտության և հոգեբանության ինտեգրմանը համատեղ՝ ներդրողիզոլոգիայի, ներդրկենսաբանության ինտեգրում և վերլուծությունների կիրառման հնարավորությունների բացահայտում:

- Գլխուղեղի և կոնկրետ ներքոնների ու հատվածների աշխատանքի, գործառույթների ուսումնասիրություն տնտեսական որոշումների ընդունման պահին, հնարավոր է վերլուծել անգամ «այդ հատվածները» որոշումներ կայացնելուց առաջ և հետո՝ ակտիվացնելով և (կամ) պասիվացնելով գլխուղեղի որոշ հատվածների գործունեությունը:

- Նորարարական մտածողության, տնտեսավարող սուբյեկտի բանականության կանխավարկածի, սահմանափակ, հարափոփոխ ռացիոնալության ներդրոտնտեսագիտական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը:

Ինքնին հասկանալի է, որ շարադրվածն ընդհանուր մի ուրվագիծ է, որը մեզ տրամադրում է իրողության և դրա տեսական արտացոլման էվոլյուցիայի ամբողջական պատկերը, միևնույն ժամանակ ենթադրում է, իհարկե, մանրամասների հետագա համակողմանի վերլուծություն: Կարևորն այն է, որ ներկայացված մոտեցմամբ պարզ է դառնում, թե ինչու և ինչպես են տնտեսագիտական տարբեր ուսմունքներում և ուղղություններում քննարկվել ոչ միայն տնտեսական, այլև ոչ տնտեսական տարաբնույթ գործոնները և դրանց փոխառնչությունները: Դիցուք, եթե մոնետարիզմը, ներառելով «գաղափարախոսությունը» բնորոշ տարրեր, փողի քանակական տեսության հիմնարար սկզբունքները, նաև համարվում է յուրօրինակ տնտեսագիտական փիլիսոփայություն¹³՝ հիմնված ազատական սկզբունքների վրա, ապա մերկանտիլիստների պետական շահի, պատմական դպրոցի ներկայացուցիչների ազգային շահի բավարարման հիմքերի ձևավորումը, ինչպես նաև քեյնսական, ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության շրջանակներում ներկայացվում են տնտեսությունում պետական միջամտության առաջարկություններ: Այսպիսով, ուսումնասիրելով հանրային հաստատությունների ձևավորման հիմքերը, անդրադառնալով տնտեսագիտական հայեցակարգերում արծարծվող հաստատութենական (ինստիտուցիոնալ)՝ ոչ տնտեսական, այդ թվում՝ սոցիալ-հոգեբանական գործոնների փոխառնչություններին ու դրանց

¹³ Տե՛ս «История экономических учений». Учебное пособие / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой, М., 2006, էջ 568, **Орехов А. М.** Философия экономики в России: рождение традиции. М.: ИНФРА-М., 2012:

համեմատական մեկնակերպով ներկայացմանը, կարող ենք հաստատագրել, որ, տարատեսակ հաստատությունների գործունեության ոչ միանշանակ գնահատականներով հանդերձ, այնուամենայնիվ տեղի են ունենում տնտեսագիտական մտքի զարգացման և գիտության տարաբնույթ բնագավառների փոխառնչման միտումներ, «homo economicus»-ի գործելակերպից և բանականության կանխավարկածից շեղվող վարքագծի դրսևորումներ¹⁴:

Հավելենք նաև, որ տնտեսական երևույթների հոգեբանական գործոնի կարևորության ըմբռնումը և, հետևաբար, տնտեսագիտական ուսմունքների էվոլյուցիայի մեջ դրա դերի աստիճանական շեշտադրումը արգասիքն են ամեն մի գիտության զարգացմանը բնորոշ ընդհանուր օրինաչափության: Նկատի ունենք այն, որ երկու վճռորոշ հանգամանքի շնորհիվ՝ հանրային պահանջարկի ազդեցությամբ և գիտական ճանաչողության ներքին տրամաբանությամբ տեղի է ունենում գիտության հարացուցի մշտական փոխակերպում՝ հոլիստական կանխադրույթներից դեպի սեզմենտալիստականը և հակառակը: Հոլիստական դիրքորոշման պարագայում ընկալվում է տնտեսական ամբողջ համակարգը, և տնտեսագետը հակված է լինում հասկանալու և ձևակերպելու ամենից առաջ այդ համակարգի գործառության էութենական հատկանիշը, ինչպիսին է, օրինակ՝ «laissez faire» հիմնադրույթը: Իրոք, եթե «տնտեսություն – հասարակություն» փոխհարաբերությունների մեջ կարևորվում, անգամ բացարձակացվում է շուկայի կարգավորիչ դերը, ապա հետին պլան է մղվում շուկայի մասնակիցների անհատական հատկությունների ուսումնասիրությունը: Մինչդեռ սեզմենտալիստական մոտեցումը, խորանալով տնտեսական իրողության զանազան հատվածների մեջ, գիտական գիտելիքը հարստացնում է մանրամասների իմացությամբ, ինչը հետագայում նպաստում է հոլիստական մոտեցման ավելի լիարժեք գործադրմանը:

Այսպիսով, ինչպես հետաքննարարական հասարակության ընդհանուր գործառության մեջ, այնպես էլ տնտեսական հարաբերությունների զարգացման տարաբնույթ մակարդակներում հոգեբանական գործոնը կարևոր ազդեցություն է թողնում: Մինչդեռ պետք է արձանագրել, որ տնտեսական որոշումներ կայացնելիս հոգեբանական գործոնի ազդեցությունը (միջանձնային փոխհարաբերությունների որակ, փոխադարձ ակնկալիքները, դիրքորոշում, արժեքային համակարգ, հասարակության տարբեր շերտերի փոխվստահության աստիճան և այլն) դիտվել է որպես բովանդակագուրկ տնտեսագիտական կատեգորիա և դուրս թողնվել տնտեսագիտության ուսումնասիրման առարկաների շրջայից (կարծում ենք՝ նաև սա էր պատճառը, որ տարիներ շարունակ տնտեսագիտությունում հոգեբանական ուղղության կայացումն ու-

¹⁴ См' у «Homo Institutiuis» – Человек Институциональный / Под. ред. О. Иншакова, Волгоград: ВолГУ, 2005:

դեկցվում էր որոշակի բարդություններով): Եվ ահա, ներկայումս վարքագծային, ինչպես և հոգեբանական տնտեսագիտությունը, ներքոտնտեսագիտությունը բարեպատեհ հնարավորություն են ընձեռում լրացնելու այդ բացը և ուսումնասիրելու տնտեսավարող սուբյեկտի վարքագծի «այլընտրանքային» դրսևորումները:

Բանալի բառեր – *հոգեբանական գործոն, տնտեսագիտական արտացոլում, հաստատությունական փոխադրություններ, ավանդույթներ, պետականություն, սոցիալ-հոգեբանական արձագանք, տնտեսագիտական մտքի զարգացում*

АРМАН МАРТИРОСЯН, ВАЛЕРИЙ МИРЗОЯН – Исторический процесс учёта психологического фактора в экономической науке. – Психологический фактор определённым образом влияет как на поведение хозяйствующих субъектов, так и на ментальное отображение реальности в различных теоретических концептах экономической науки. В статье проанализированы и обобщены этапы институционального восприятия психологического фактора в истории развития экономических воззрений.

Ключевые слова: *психологический фактор, экономическая рефлексия, институциональные взаимосвязи, традиции, государственность, социально-психологический отклик, развитие экономической мысли*

ARMAN MARTIROSYAN, VALERI MIRZOYAN – The Historical Process of the Calculation of Psychological Factor in Economics. – The psychological factor of economic life in a certain way affects both the real behavior of economic subjects, and the mental representation of reality in various theoretical concepts of economic science. The article attempts to analyze and generalize the stages of institutional perception of the significance of the psychological factor in the history of the development of economic views.

Key words: *psychological factor of the economy, economic reflection, institutional linkages, traditions, statehood, socio-psychological response, development of economic thought*